

Оксана КІСЬ

НАЦІЯ ЯК УЯВЛЕНА І РЕАЛЬНА СПІЛЬНОТА КРИЗЬ ПРИЗМУ ЖІНОЧОГО ДОСВІДУ УКРАЇНОК-ПОЛІТВ'ЯЗНІВ ГУЛАГУ

Роль національної приналежності у повсякденному житті політичних в'язнів ГУЛАГу у 1940—1950-х рр. є маловивченою сторінкою історії сталінізму. У статті на основі аналізу обсягу спогадів українських жінок — колишніх невільників ГУЛАГу — висвітлено значення національних земляцтв як неформальних мереж взаємопідтримки, розкрито способи та форми підтримання національної ідентичності через налагодження комунікації поміж українцями всередині системи ГУЛАГу та листування з батьківщиною, показано неоднозначність міжетнічних відносин серед в'язнів.

Ключові слова: ГУЛАГ, українська жінка, етнічність, національна спільнота, солідарність.

© О. КІСЬ, 2016

Період сталінізму залишив кривавий слід в історії України: примусова колективізація і Голодомор, масові політичні репресії, нищення інтелектуальної еліти, войовничий атеїзм, політика русифікації тощо завдали величезних втрат українській культурі та людині. Одним з найбільш потворних проявів сталінського режиму був ГУЛАГ.

Необхідність прискіпливого вивчення досвіду в'язнів ГУЛАГу цього періоду кризь призму їх національної приналежності зумовлена характерною для тогочасного сталінського режиму тенденцією до «етнізації» офіційного розуміння поняття «ворога», яка простежувалася починаючи від середини 1930-х рр. і далі до 1950-х рр.: ворогів щораз більше визначали не стільки за класовою, скільки за етнічною/національною ознакою. І хоча категорія класової ворожнечі ніколи не втрачала своєї актуальності, та саме під час і після Другої світової війни *національне* набуло виняткового значення у боротьбі з внутрішніми ворогами [40, р. 95—96]. Це позначилося на ставленні до етнічних груп у радянському суспільстві загалом, і знайшло свій конкретний прояв у системі ГУЛАГу зокрема. Найяскравішим і найбільш драматичним проявом згаданої тенденції стали масові депортації малих народів (корейців, кримських татар, чеченів та інгушів), яких було оголошено «ворогами» саме за етнічним принципом, а також національно-орієнтовані репресії на приєднаних до СРСР західних територіях (країн Балтії, Білорусі та України). Крім того, саме наприкінці 1930-х рр. в СРСР, на тлі поглиблення політичної самоізоляції, активізувалася боротьба з так званими «іноземними шпіонами-агентами», яких (окрім власне іноземних громадян) в першу чергу вбачали серед представників тих націй, які мали свою державність за межами СРСР (поляки, німці, японці, італійці та ін.) [28, с. 617—630]. Національність почали також розглядати як першорядну категорію ідентифікації засуджених у внутрішній політиці ГУЛАГу, демографія якого суттєво змінилася саме у воєнний та повоєнний період. У кілька довоєнних років кількість українців серед в'язнів ГУЛАГу коливалася, їхня частка становила близько 14% від усіх невільників [15, с. 10—11]. У 1944—1947 рр. чисельність українців в таборах зросла у 2,4 рази і надалі вони незмінно становили другу за чисельністю національну групу у ГУЛАГу. На 1 січня 1951 р. кожен п'ятий в'язень ГУЛАГу був українцем [15, с. 3]. Водночас, у повоєнні роки стрімко серед в'язнів зростала кіль-

кість та частка громадян інших держав, і цей показник сягнув свого апогею на початку 1951 р., коли в таборах ГУЛАГу утримували 12085 іноземців, які становили 7,7% невільників [28, с. 625]. При цьому у воєнні та повоєнні роки постійно зростала частка засуджених саме за так звані «політичні злочини», і вже на 1 січня 1946 р. політв'язні становили більшість — 60% невільників [40, р. 157—159]. Попри це, досвід перебування у таборах, повсякденне життя у неволі українських політв'язнів крізь призму збереження національної ідентичності та міжетнічних взаємодій не стали досі предметом всебічного вивчення українських дослідників.

Білою плямою в історії політичних ув'язнень залишається специфічний досвід десятків тисяч українських жінок. Незважаючи на те, що на 1 січня 1945 рр. частка жінок серед усіх невільників радянської репресивної системи досягала 30,6% [48], українські дослідники не приділяють належної уваги гендерним аспектам табірної повсякденності¹. Водночас наявні джерела (насамперед, еґодокументи — мемуари, автобіографії, усні спогади колишніх невільниць ГУЛАГу) дають змогу частково реконструювати життя українок за колючим дротом та зрозуміти, що допомагало їм вижити у неволі². Дослідники, які досі аналізували особливості жіночого досвіду ГУЛАГу загалом, зосереджували свою увагу насамперед на нелюдських умовах утримання і праці невільниць, а також на таких специфічно-жіночих вимірах їхнього повсякдення, як сексуальне насильство і трагедія материнства [12, с. 249—267; 22; 30; 35; 36; 42; 46; 51].

У цій статті, на основі аналізу особистих спогадів українок — колишніх політв'язнів ГУЛАГу — розкривається значення національної ідентичності у неволі та міжетнічні відносини серед в'язнів, способи встановлення та підтримання зв'язків поміж українцями всередині та поза межами ГУЛАГу з метою збереження та підтримання національної ідентичності.

Особливо продуктивним у контексті такого аналізу видається поняття нації, запропоноване Б. Ан-

дерсоном. Учений визначає націю як «уявлену спільноту»: вона «уявлена тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшість зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чутимуть нічого про них, і, все ж, в уяві кожного житиме образ їх співпричетності» [4; 29]. При цьому нації уявляються обмеженими, оскільки «навіть найбільша з них, налічуючи сотні мільйонів, має свої межі (...), поза якими знаходяться інші нації» [4, с. 24]. І, що особливо важливо, — у концепції Б. Андерсона нація є саме *спільнотою*, «адже, незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію, які там панують», вона «завжди сприймається як глибоке й солідарне братерство» [4, с. 24]. На основі такого розуміння нації можемо простежити, як українки-політв'язні висновували свій зв'язок з нацією як уявленою (ширшою) спільнотою через встановлення та підтримання контактів з батьківщиною, а також формували власну (вужчу) реальну національну спільноту (на кшталт української діаспори) у таборах — через налагодження каналів комунікації та творення національних мереж-земляцтв серед в'язнів ГУЛАГу. Водночас схеми побудови стосунків та практики взаємодій з іншими етнічними групами в'язнів дають змогу простежити процес дискурсивного конструювання границь власної нації у багатонаціональному середовищі.

Національна солідарність у таборах

Наприкінці 1940-х рр. склад політв'язнів суттєво змінився у зв'язку із масовими репресіями на Західній Україні та у країнах Балтії проти національно-визвольних рухів, які протягом і після Другої світової війни боролися із радянською владою (а також за рахунок репресій проти мешканців окупованих територій та примусових робітників-остарбайтерів). У 1944—1947 рр. понад 100 тис. українців було вислано за звинуваченнями у співпраці з націоналістичним підпіллям [40, р. 190]. На відміну від періоду «великого терору» (характерною рисою якого стали масові арешти «дружин зрадників батьківщини» на підставі їх родинного зв'язку з репресованими чоловіками [8]), повоєнних жінок-політв'язнів з України та країн Балтії об'єднувала не лише рідна мова та культура, але й часто націоналістичний світогляд та відверта ворожість до сталінського режиму на основі власних політичних переконань [21,

¹ Єдиною українською дослідницею, яка звернула увагу на гендерні аспекти політичних репресій, є Тамара Вронська [8; 9]. Утім, вона зосереджується на дуже специфічній групі жінок («дружини зрадників батьківщини») та конкретному періоді (добі Великого Терору), то ж її студії далеко не вичерпують тему.

² Докладний огляд доступних джерел до вивчення цієї теми див. [18].

с. 272]. У таборах вони трималися дещо осібно від решти в'язнів та формували досить згуртовані спільноти [47, р. 12].

Дослідники повсякденного життя у ГУЛАГу відзначають, що загалом у таборах та колоніях в'язні часто гуртувалися за етнічною (національною) ознакою. Енн Еплбом, зокрема, підкреслює важливість таких об'єднань як однієї з основних стратегій виживання: «Представники етнічних груп, які займали панівне становище у деяких таборах наприкінці 1940-х років, — українці, прибалти, поляки, — створили цілі системи взаємної допомоги» [12, с. 301]. Наприклад, польські жінки чітко відмежовували себе від решти невірниць саме за національною ознакою, і назагал не виказували солідарності з іншими [44, р. XXIV].

Спогади українок-політв'язнів також підтверджують солідарність насамперед на національному ґрунті: «Усі українці трималися разом, це сил додавало. Не забували своїх звичаїв, відчували себе частинкою батьківщини» (Лариса Задорожан) [34, с. 262; 21, с. 262]. Іноземці (німці, поляки, євреї, росіяни), яким довелося перебувати поруч з українками, в один голос наголошують дух національної єдності та взаємопідтримки, що панував серед українок [37, с. 4; 11, с. 333—334; 33, с. 150; 44, р. 208].

Національна ідентичність та національні почуття залишалися значущим елементом табірної життя українських жінок. У їхніх спогадах неодноразово зринають питання важливості української мови у російськомовному просторі таборів та в'язниць, туга за батьківщиною, вболівання за долю поневоленого українського народу [40, р. 186; 27, с. 72—73]. Ганна Заячківська-Михальчук згадує показовий випадок з її таборового життя, коли один з вільнонайманих працівників піщаного кар'єру, де працювали українки-політв'язні, їдучу у відпустку в Україну, запитав, що привезти їм у подарунок. «Дівчата попросили води з Дніпра і рідної землі хоч трошки, щоб мати її коло себе» [14, с. 96]. У колекції Тербовлянського історико-краєзнавчого музею і досі знаходиться такий мішечок, у якому Іванна Ділай-Водовіз з Тернопільщини зберігала в неволі землю з рідного села [50].

Жінки-політв'язні стало підкреслюють у своїх спогадах, що саме національна самосвідомість і заснована на ній солідарність дозволяла їм зберегти

стійкість духу: «Пережити всі ці жахи нам допомагала дружність, готовність допомогти одна одній в тяжкі хвилини, усвідомлення, що доля в нас одна і всі ми тут за спільну ідею боротьби за волю, боротьби проти дикої тиранії», — згадувала Оріся Мочульська [5, с. 150—151].

Іноземці, які мали нагоду спостерігати за українськими невірницями ГУЛАГу, також відзначають їхній патріотизм та національну свідомість, які зберігались навіть у нелюдських умовах каторжної праці: українки не упускали нагоди підняти патріотичний дух посестер, виголошуючи політичні промови під час відзначення Різдва чи Великодня [39, с. 4; 5, с. 15—19]. Німкеня Валлі Шліс з захопленням писала: «Мені здається, що їх національні почуття не гасли, а кріпнули. Оця їх сила притягала й нас» [39, с. 4]. Характерно, що самі невірниці були свідомі того, що сили духу та стійкості додає їм єдність та згуртованість: «Нас було тисячі таких, як я. І те, що ми були разом, багато нас, то ми зберегли свою гідність. Навіть начальство табору дивувалося, що ми всі дотримуємось однієї релігії, звичаю...» (Марія Яковишин) [34, с. 334—335].

Свої національні почуття ув'язнені українки передавали у творчості, яка помітно спиралася на усталені взірці традиційної культури. Попри сувору заборону, спів народних пісень, вишивання, малювання, віршування, театралізовані постановки набули масового характеру серед невірниць і стали впізнаваними маркерами українськості, способом репрезентувати українську ідентичність у таборах ГУЛАГу, у них стало домінували національно-патріотичні мотиви³.

Комунікація поміж ув'язненими

У в'язницях і таборах жінки перебували в ізоляції від решти суспільства, вони були позбавлені доступу до будь-якої достовірної інформації про навколишній світ: в'язням (зокрема політичним) не давали змоги слухати радіо, читати газети чи в інший спосіб отримувати новини про поточні події у країні та світі. Олександра Слободян-Ковалюк згадувала, як у 1954 р., вже після пом'якшення табірної режиму по смерті Сталіна, вона радо скористалася нагодою вперше за багато років почитати якийсь пропаган-

³ Докладніше про репрезентацію національної ідентичності у пісенній та вишивці див. [20].

дистський журнал, бо «дев'ять років не бачила друкованого слова. Навіть з посилок обривки газет викидали. Перетворили нас у тварин, щоб думали тільки про їжу і робочу норму» [31, с. 118]. Інформаційний голод руйнував особистість невільників не менш ефективно, аніж голод фізичний руйнував їхні тіла. Невідомість про долю рідних та друзів, неможливість довідатися про події у рідних місцях тримала в'язнів у постійній тривозі, підриваючи психічне здоров'я. Лариса Задорожан (1920 р. н.) згадувала: «Було важко, так напрацюєшся вдень, що ні рук, ні ніг не відчуваєш. А вночі сну немає — мучишся, як там синочок, як там мама, що з ними, коли я побачу їх? І чи побачу? Так і промучишся, за всю ніч очей не заплюєшиш. А вранці знову на роботу. Без кінця та краю. Три роки жили ми в тому забутому Богом і людьми бараку» [34, с. 301]. Саме тому будь-яка вістка була винятково важливою. «Ми постійно шукали змоги зв'язку зі світом. В одноманітності наших буднів кожна вістка — це був ясний промінчик, що нас кріпив», — згадувала одна з колишніх невільниць [38, с. 7; 21, с. 294].

За практично повної відсутності офіційних джерел інформації основним способом отримання відомостей ставали особисті контакти, чутки та перекази на основі уривчастої інформації, яку так чи інакше вдавалося отримати ззовні: вони поширювалися серед в'язнів, попри суворі заборони на встановлення та підтримання зв'язків поміж тими, кого утримували в різних таборах та зонах. Неформальних каналів надходження та обігу (неперевіреної) інформації в ГУЛАГу було кілька, і кожна нагода обнадійливої вістки була вкрай важлива для невільників. Оксана Мешко описує значення таких чуток як для психоемоційного стану в'язнів, так і в сенсі їхнього відчуття спільноти:

«Люди (...) говорили і мріяли про звільнення, бо що в кого болить, то й про те й говорить (...). Воно визрівало в «параші»⁴ (себто нові чутки). І люди, переходячи з бараку в барак (в зоні таких житлових бараків 9—10, а людей до 1000 чол.), розносили ці «параші» як «найвірогідніші» чутки, як «грунтовні відомості» з уст табірної начальства, «самого» на-

чальства! Хтось підмітав у кабінетах начальників, хтось допомагав начальству в чорній канцелярщині, комусь «добра» і «співчутлива» наглядка шепнула (...). І котилися-ширилися «параші серед маси морально прибитого, подезінформованого жіноцтва, набираючи форми і змісту — найнеймовірніших, казкових (...). Моральна сила «параш» чудодійного впливу! В «параші» ніхто по-справжньому не вірив, проте вони одні жили надією приречених. Бо вони ґрунтувалися на здоровому глузді — ми були нарід, і це відчуття нас ніколи не покидало: нас була маса» [23, с. 38].

Адміністрація ГУЛАГу вживала заходів для того, щоб запобігти виникненню тісних дружніх зв'язків поміж невільницями, що могло б стати підставою для їх згуртування, творення мереж взаємодопомоги і потенційного солідарного спротиву системі [40, р. 70]. Тому в'язні рідко затримувалися надовго в одному таборі — їх раз-по-раз переводили з місця на місце, розриваючи усталені контакти як з іншими ув'язненими, так і окремими представниками адміністрації чи вільнонайманими працівниками таборів (які могли виказувати їм співчуття та допомогу). Фактично, як згадують невільниці, кожні кілька місяців вони змушені були покидати «насаджені» місця та починати все з початку деінде. Засуджені мали постійно почувати психологічний дискомфорт, самотність, відірваність від «свого/звичного» середовища, змушені були щоразу адаптуватися до нового соціального оточення, здобувати довіру та встановлювати контакти, а також при звичаюватися до інших умов праці, клімату, режиму...

Однак саме ця політика постійного переміщення в'язнів мала непередбачені наслідки: «Замість того, щоб розірвати спільноту в'язнів, вона послугувала творенню ширшої спільноти мешканців ГУЛАГу. Переведені з однієї установи до іншої, в'язні переносили з собою свій досвід (...), переносячи також і бунтівні настрої з табору у табір» [40, р. 70]. Рух в'язнів поміж таборами допомагав їм встановлювати ширші зв'язки та сприяв неформальному/нелегальному обігу інформації в межах системи ГУЛАГу [12, с. 378—379; 38, с. 7]. Уривчасті, неповні і часом спотворені відомості високо цінували, ретельно оберігаючи та підтримуючи неформальні і нелегальні канали інформації. Нерідко, як свідчать спогади, в'язні довідувались про долю близьких від новоприбулих з інших

⁴ Параша — у в'язничному жаргоні туалет; чутки вочевидь отримали саме таку назву через те, що табірні і в'язничні вбиральні зазвичай ставали осередками передачі інформації поміж в'язнями, про що йтиметься далі.

таборів, таким чином зберігаючи відчуття причетності до їх долі і «уявленої спільноти» українців, розпо- рошених по сотнях таборів.

Арештовані за політичними звинуваченнями ще на етапі слідства, перебуваючи у місцевих в'язницях, налагоджували зв'язок з тими, хто знаходився в інших камерах та обмінювалися повідомленнями [2, арк. 29]. Вражає винахідливість в'язнів, які вигадували найнеймовірніші і вкрай ризиковані методи і шляхи контактів з посестрами та побратимами по нещастю, за всяку ціну шукали спосіб оминати заборони і, водночас, уникнути покарання для себе і своїх адресатів. Таємна «поштова служба» нелегально функціонувала фактично в усіх таборах ГУЛАГу, формуючи розгалужену мережу каналів обігу інформації — як в усній, так і в письмовій формі. Центральне місце у цій системі посідали приміщення санітарно-гігієнічного призначення (насамперед, туалети, душові, бані тощо): їх регулярно відвідували практично усі ув'язнені обох статей, то ж чи не кожна невольниця мала шанс залишити там (у таємному місці) і отримати повідомлення. Надія Суровцева, багаторічна бранка ГУЛАГу, у своїх спогадах описує в'язничні і табірні туалети як основні місця обміну повідомленнями серед в'язнів.

«Звичайне біжуче листування велося через убиральню. Там стіни були пофарбовані темно-коричневою олійною фарбою (...). В умовленому місці, примруживши від блиску очі, можна було читати написи олівцем. Лист витирався, писалася відповідь. Кожен з тих, хто листувався, знав своє місце і свого кореспондента (...). У листуванні був певний ступінь ризику, в разі, коли конвою випадково набреде на написане. Але часто ми писали якою-небудь чужою мовою. Взагалі ж у нас жодного такого провалу не було»; «У дворі, в куті, височіла капітальна будівля вбиральні — з одного боку жіночої, а другий бік виходив у чоловічу зону. Перемовлятися можна було вільно, а надалі народ умудрився навіть влаштувати передачі, не кажучи вже про пошту» [32, с. 239, 273].

Іншими каналами для таємного обміну повідомленнями були місця праці невольників: часто чоловіки та жінки працювали хоч і розділено (у різні зміни), але на тих самих об'єктах [6, с. 8; 24, с. 65]. Коротенька записка з кількома теплими словами, саморобна листівка чи власноруч виготовлена дрібнич-

ка були знаком жіночої моральної підтримки для чоловіків, що допомагало їм долати відчай та зневіру. Передача таких повідомлень була хоч і ризикованою справою (з огляду на суворість покарань), відбувалася постійно: цінність такого листування у субкультурі в'язнів була настільки значною, що невольниці готові були йти на ризики. Омеляна Войцехович-Рафальська згадувала: «У нас була і своя внутрішня «пошта» між зеками (...). Листування йшло з чоловічою зоною (...). Кидали записки, прив'язані до камінців, в умовлений час, за звуком сирени на електростанції. Кожного дня я приймала пошту, крім вихідних. За чотири роки перебування я лише раз «погоріла». Нас пильнували, а ми наглядчів ще більше стереглися. Отже ми знали, що діялося в чоловічій зоні, а там знали, що в нашій» [6, с. 7—8]. Листування дозволяло політв'язням (від)творити та підтримувати реальні національні (мікро)спільноти у таборах. Ці мережі у сукупності творили щось на кшталт української діаспори в ГУЛАГу, з якою невольниці могли себе асоціювати та на підтримку яких могли розраховувати.

Підтримання зв'язку з батьківщиною

Головним завданням системи ГУЛАГу, окрім жорстокої експлуатації невольницької праці, було фактичне руйнування зв'язків з їх звичним соціальним середовищем (родиною, друзями, громадою). Цілковита ізоляція від суспільства мала позбавити невольників традиційної для них системи ціннісних координат, переконань, світоглядних засад та соціальних ідентичностей. Режим інформаційної ізоляції в'язнів (насамперед, політичних) особливо посилювався з початком війни Німеччини проти СРСР: у більшості таборів було повністю заборонене листування, посылки, газети, припинилося транслювання радіо-програм через гучномовці [12, с. 325].

Фактично, листування з домом давало змогу невольницям зберігати тонку нитку зв'язку із суспільством, з якого їх було вирвано, і для багатьох це означало шанс залишатися людиною.

«Трудно розказати, що відчуває людина, яка вже десять літ в ув'язненні (...). Людина стає байдужою до всього, дичавіє. Єдиною розрадою й місточком між нами та рідними були листи...», — писала у своїх спогадах Ганна Позняк-Скрип'юк (1925 р. н.) [27, с. 96]. Фактично, невольниці жили від листа до

листа, в очікуванні вістки з дому, сподіваннями, що рідні їх не забули: «Кожен лист у в'язниці був подією. Кожної відповіді чекали ми, як надії. Деко-трих з-посеред нас віднайшли родини. Інші не вгадали в чеканні...» [17, с. 271; 16, с. 69; 31, с. 138—140]. «Та найбільше хотілося дівчатам довідатися щось про рідню, про близьких, про своє село чи місто» [38, с. 7].

Чи не тому одним із виявів особливої суворості режиму утримання політв'язнів була заборона чи значне обмеження листування. Нерідко родичі навіть не знали про долю близької людини, то ж засуджені за всяку ціну намагалися повідомити їх, що живі. Оксана Мешко згадує свою відчайдушну спробу переслати вістку матері під час етапування до табору: «На клаптику паперу огризком олівця (а це ціле багатство, що не на кожній пересилці можна роздобути) (...) нашкрябала я кілька втішних слів додому своїй матері. Зліпила аркушик розжованим хлібом, написавши зверху адресу і, коли вів нас конвою на вокзал, жбурнула його в натовп, гукнувши: «Люди, бросьте в ящик!». Не дійшов мій перший лист...» [23, с. 32].

Каторжникам, серед яких найбільше було політв'язнів-українців, протягом першого року ув'язнення було повністю заборонено відсилати та отримувати листи і посилки; вони також не мали права читати книги та газет. Дозвіл на це міг згодом дати начальник табору, залежно від поведінки в'язня та рівня виконання виробничих норм [26, с. 95; 21, с. 256].

У спогадах знаходимо чимало згадок про те, як в'язням вдавалося оминати заборони та обмеження на листування, переправляючи листи поза межі табору при допомозі когось із цивільних вільнонайманих працівників, які щиро співчували долі невольниць і брали на себе ризик порушити заборону і нелегально відслати листа родині: «Головне було винести лист за зону, уникнути обшуку на вахті, а потім просити когось із вільнонайманих відправити його (...). Віддавали машиністам чи провідницям пасажирських поїздів, коли вдавалося відвернути увагу конвою» [21, с. 256—257, 295; 6, с. 7; 38, с. 7; 27, с. 85].

Спогади знаної підпільниці Олександри Слободян-Ковалюк (1922 р. н.) дають можливість зрозуміти, наскільки важливим було листування з тими, хто залишався на волі, для психологічного стану невольниць: «Мене також охопила депресія, та не подава-

ла виду. Іноді хотілось хоч раз досхочу поплакати, щоб ніхто не бачив і не чув (...). Захотілося перед кимось відкрити душу. Напишу листа до своєї директорки п. Білицьової. Вона вже в похилому віці, жінка розумна, патріотка, хоча й батько був поляк (...). Попрошу вільного агронома, щоб дістав конверт, аби тільки не трикутник з «поштовою скринькою». Що саме я писала, не пам'ятаю, зате на все життя залишилась незабутня відповідь іншої людини (...). Яка ж для мене була приємна несподіванка, коли отримала листа від колишньої своєї професорки пані Володимири Волянської (...). Півтори сторінки звичайного зошита, здається, небагато написано, але кожне розумне слово так глибоко западало в душу і засвічувалося ясным теплим промінчиком та зігрівало в найскрутніші хвилини життя (...). Листа я читала всім своїм дівчатам і бачила, як випромінювались їхні до цього сумні очі, як вони крізь сльози сміялись, відтак часто згадували ці підбадьорюючі вислови» [31, с. 138—140].

Після 1951 р. усі в'язні ГУЛАГу мали право написати два листи на рік, однак усі листи на адресу в'язнів та від них проходили сувору цензуру задля виявлення забороненої інформації: було суворо заборонено описувати умови життя і праці в неволі, згадувати місце розташування табору чи імена інших ув'язнених [41, р. 132]. Права політв'язнів були вкрай обмеженими, але навіть оті рештки їхніх прав адміністрація таборів ГУЛАГу систематично порушувала. Проявлялося це, серед іншого, й у тому, що такі очікувані листи з дому не передавали невольницям, а їхні посилки обкрадали. Анастасія Закидальська з гіркою згадує: «Листи дозволялося двічі на рік, отримувати — без обмежень, але й ті листи рідко доходили. Прибираючи будинки охорони, каторжанки нерідко знаходили цілі пачки адресованих в'язням листів. У посылках від родичів після ревізії табірною начальства мало що залишалось» [13, с. 44].

Інколи жінки-політв'язні таки отримували посилки з дому, хоча за різні провини їх могли позбавляти цього важливого привілею. З моменту відправлення посилки до її отримання минали місяці, або ж вона взагалі губилася дорогою; нерідко пачка надходила ушкодженою, її вміст був неповним. У таборі кожну посылку перевіряли та вилучали заборонені для в'язнів речі (олівці, ножі, ножиці, ліки, одяк, книги, предмети релігійного призначення

тощо) [40, с. 132—133]. Подекуди в'язням дозволяли взяти лише частину вмісту, а решту належало залишити у камері зберігання для поступового споживання. Вірогідно, такі правила мали на меті зменшити ризики крадіжок серед в'язнів, але на практиці самі охоронці обкрадали ці залишені під їхнім наглядом пачки [21, с. 266—267].

Кожна посылка перетворювалася на справжню подію не лише через її матеріальний вміст (рідні присилали їжу, одяг, побутові дрібнички тощо). Посилки мали особливе символічне значення, пов'язане з загостреними почуттями причетності, приналежності до того родинного кола, з якого жінку було вирвано. Валлі Шліс згадувала: «Коли надійшла така пачка — це було для обдарованих велике свято. Цілий барак брав у тому участь. Тоді обдарована розпакувала його перед усіма і, треба сказати, що всіх опромінювала та турбота й опіка її рідних. Не тільки тому, що всі з тієї пачки щось дістали. Але всі ми мали почуття, що про нас пам'ятають, що не забули і що ще можуть щось післати» [38, с. 7].

Більше того, як згадує Надія Суровцова, саме зв'язок з родиною допомагав невільницям не занепадати духом, не втрачати життєвих орієнтирів: «Вони зберігали жіночу подобу, жили інтересами родин, Великої землі, і це давало їм якийсь ґрунт під ногами, як дає завжди відчуття близьких, турбота про тебе і можливість підтримки» [32, с. 324].

Вочевидь, що далеко не кожна жінка отримувала посылки — у багатьох з них близькі родичі також були ув'язнені, перебували на засланні, загинули або й самі терпіли злидні. Однак вони найчастіше могли розраховувати на підтримку від своїх більш щасливих посестер. Ділитися вмістом посилок було неписаним, але твердим правилом серед в'язнів, взаємобмін ресурсами та спільне споживання було ще одним способом зміцнити їхню взаємну лояльність та солідарність: «Інколи до когось надходила посылка — з одягом, з харчем. У нашій камері першою таку посылку отримала Зеня Чех. Раділи всі. Звичайно, Зені й на думку не прийшло, щоб затримати щось тільки для себе. Вона чесно і справедливо ділила все — кожній порівну (...). І так було вже з кожною посилкою. Гарні були мої подруги у неволі» [31, с. 101; 21, с. 260; 21, с. 266; 17, с. 271—272; 24, с. 119]. Хай які рідкісні та окрадені, саме посылки з дому (за сприяння окремих працівників табо-

рової адміністрації, які співчували засудженим) ставали каналом потрапляння до таборів заборонених речей (наприклад, релігійного призначення), які мали виняткову цінність в умовах багаторічної неволи [3, арк. 16; 21, с. 261, 271].

Міжетнічні стосунки серед в'язнів

У своїх спогадах українські жінки завжди послідовно вказують національність (етнічність) кожної особи, яку згадують, та наголошують на важливості солідарності поміж в'язнями саме на національному ґрунті, то ж можна з певністю стверджувати, що етнічний фактор був справді значущим у середовищі політв'язнів. Наприклад, Галина Коханська (1926 р. н.) у своїй спогадах докладно перелічує усі національності, зазначаючи їхню частку серед в'язнів: «Найбільше в таборі було українців, росіян, з Прибалтики найбільше було литовців, латишів, менше естонців. Найменше було поляків, білорусів, німців з поволжя, узбеків, казахів, грузинів, вірменів, всіх і не перелічити (...). Були і греки, татари, чехи, угорці, румуни, німці, французи, кілька шведів і фінів. Усі шукали земляків і були щасливі знайти і розмовляти рідною мовою» [21, с. 262].

Називаючи представниць різних націй, Анна Гошко-Кіт наголошує на відмінностях: «На вигляд ми всі були однакові, але дуже різні. Були жінки різних національностей: латишки, естонки, німкені, росіянки, корейки, єврейки, а найбільше нас, українок. Усіх нас єднала одна кривда і всі ми були політв'язнями, які думали і вірили в правду (...). Гуртувалися ми по націях, хоча працювали у різних бригадах» [24, с. 124]. Вочевидь, у деяких таборах українки чисельно переважали [13, с. 45; 21, с. 310—311].

Характерно, що згадуючи про міжетнічні стосунки у тюрмах і таборах, жінки вкрай рідко описують випадки взаємної відкритої ворожнечі, ненависті та шкоди на суто етнічному ґрунті. Натомість у спогадах переважають історії про щире дружбу та сестринство поміж жінками різних національностей. Українські мемуаристки незмінно представляють себе (і ширше — усіх українок) як засадничо толерантну групу, вільну від етнічних упереджень. Зі спогадів українки постають як такі, що, зберігаючи власну національну лояльність, залишаються доброзичливими до представниць усіх народів, своєю поведінкою та допомогою іншим націям здобувають повагу і при-

хильність жінок інших націй. «Одне знали, що ми українці. І хоч були між нами діти Прибалтики, татари, росіяни і білоруси — панівна була українська мова (...) але ми не робили між собою ніякої різниці...» [14, с. 75, 142; 1, арк. 8; 31, с. 102]. Вочевидь, такий апологетичний дискурс покликаний показати, що конфлікти і напруження, які, все ж, мали місце поміж українками та представницями інших націй, були спровоковані радше ворожістю останніх.

Становище жінок-політв'язнів інших національностей у ГУЛАГу було особливо скрутним, адже не володіючи до ладу російською мовою їм не лише важче було розуміти правила та накази, але й значно складніше налагодити корисні контакти. Галина Коханська згадувала: «В найгіршому становищі опинилися політичні з Прибалтики, які зовсім не знали російської мови. Наші українці хоч якось гуртом відбивались [від кримінальних злочинців] і не дуже давали себе образити» [21, с. 253].

Питання про стосунки українок з представницями тих націй, що їх українки вважали окупаційними — польками та росіянками — залишається проблематичним. В особистих спогадах невільників усіх трьох етнічних груп можна віднайти як свідчення взаємних упереджень та відкритої ворожнечі, так і приклади дружби і допомоги, або ж згадки про нейтрально-відсторонене ставлення. Так, польські жінки, яких у ГУЛАГу було порівняно багато, становили особливу національну групу невільників, що трималися відокремлено і, водночас, відкрито демонстрували свою національну гордість та опозиційність до радянської влади [44, р. 189—278]. Оксана Мешко, яка не раз стикалася з польками на національному ґрунті, все ж із захопленням відзначає їх національну лояльність: «Треба віддати належне польському патріотизмові і їх національній свідомості. Польські жінки, малописьменні селянки, коли говорили «Я есмь полька», то гордо підносили при цьому голову і правою рукою, стисненою в п'ястук, торкалися грудей, худих, висохлих. Їх було серед нас небагато, вони завжди гуртувалися осібно, трималися дружно» [23, с. 39].

В той сам час польки, які перебували у таборах ГУЛАГу чи на засланні у Сибіру, у своїх спогадах засвідчували відверто вороже ставлення до них з боку українок (зокрема, жінок з Галичини), та й самі «не бачать [в українках] рівних собі, демонструючи

зверхнє ставлення до них» [44, р. 201—201, 218]. Дослідниця Кетрін Джоллук, яка проаналізувала спогади польських невільників, схильна вважати, що польки дещо гіперболізували рівень конфліктності поміж представницями двох націй (свідомо чи несвідомо), замовчуючи факти взаємодопомоги та прихильності, а все для того, щоб акцентувати окремішність та опозиційність польської національної спільноти та оборонити власну національну ідентичність на протигагу до усіх інших етнічних груп ГУЛАГу [44, с. 183—219]. Натомість польські чоловіки, вважає дослідниця, частіше за жінок згадували випадки порозуміння поміж поляками і українцями, та вказували на примирення поміж них перед лицем спільного ворога — тоталітарного режиму: «Українці ставилися до поляків стримано, але з надзвичайною повагою. Тут ми потерпаємо від однакових переслідувань. Стосунки були прохолодними, але надзвичайно ввічливими», — згадував Александр Ват [44, с. 215].

Подібно ж у спогадах галичанок, учасниць національного підпілля, які опинилися у радянських в'язницях поряд зі своїми ідеологічними опонентами з Армії Крайової, є чимало згадок про взаємну ворожість, але, водночас, трапляються й історії про співчуття та людяність на тлі спільних страждань. Українські мемуаристки зазвичай віддають належне та з вдячністю згадують тих поляків зі свого тюремно-табірного минулого, з якими у них склалися людяні та дружні стосунки, які більшою чи меншою мірою допомогли витримати і вижити у неволі [21, с. 292; 13, с. 40—41, 34—35]. Через такі розбіжності та суперечності у спогадах про польсько-українські стосунки у таборах зробити однозначний висновок щодо їх забарвленості неможливо; логічно буде припустити, що у тих вкрай скрутних обставинах ідеологічні настанови та національні упередження не завжди були основним чинником побудови відносин, а серед в'язнів траплялися як випадки національної ворожості, так і взаємопідтримки.

Характерно, що нерідко ув'язнені жінки, за їх власними свідченнями, розвивали почуття солідарності також і на основі спільної невілиничої долі, та намагалися нівелювати міжетнічні напруження: «Обставини, за яких доля звела нас всіх разом, певною мірою заставили примиритись і відноситись терпляче. В основному гуртувалися свої зі своїми» [21, с. 306—307; 25, с. 135—136; 239—240]. На цьо-

му тлі можна говорити про існування певної солідарності жінок у протистоянні до репресивної системи, коли їхня етнічна чи політична ідентичність поступалася місцем гендерній (жіночій) ідентичності, а усвідомлення спільної долі спонукало шукати і знаходити підтримку серед жінок. Характерно, що на документальних світлинах тих часів, зроблених у таборах та серед спецпоселенців, українці найчастіше фігурують у групах серед поляків та представників балтійських націй [49], то ж жінкам волею-неволею доводилося шукати спільної мови в обставинах, коли уникнути спілкування було неможливо. З іншого боку, деякі представниці російської інтелігенції, які перебували в ГУЛАГу та водночас посідали виразну радянську ідентичність, почували певну співвідповідальність за те насильство по відношенню до інших націй, яке чинила радянська влада. Ніна Гаген-Торн у своїх спогадах писала: «Не труднощі спопеляли серце, а пекуче почуття сорому за те, що діялося... Наче власної провини — національної радянської — перед такими, як Альма, Гертруда, пані Пилипенко і її Грицько, перед десятками карпатських селянок...» [10, с. 144].

Чи справді жінки ставилися одна до одної із сестринськими почуттями? Марія Нич-Страханюк згадувала промовистий випадок під час повстання у таборі в Норильську, де однією з лідерок була дівчина-литовка: «Побачила, як обнялися дві дівчини. Уповноважений прийшов арештувати одну з них — литовочку. Українка обняла її за плечі і не давала, щоб він витягнув її з обіймів. А люди кричали: «Не дамо нікого з нас, даремно стараєтесь нас роз'єднати. У нас нема націй, ні бандерівців, а є вже один арештантський клас!» [5, с. 225]. Подібний феномен — тенденцію до формування жіночої солідарності репресованих понад традиційними для цих народів національними конфліктами — відзначають й дослідниці інших країн. Наприклад, Мара Лазда зазначає, що «не було напруження на національному ґрунті поміж латвійками та іншими національностями — їхні сильні жіночі ідентичності подолали національні бар'єри, вони вважали себе жертвами зі спільною долею (...) і це допомагало їм адаптуватися в умовах Сибіру. Ця настанова не розмивала національну ідентичність, але дозволяла уникнути потенційних протистоянь» [45, р. 7—8]. До того ж, поляки і латвійці спільно відзначали дні незалежності

обох держав [45, р. 7—8], що стало свідченням взаємної лояльності жінок до патріотичних почуттів і національно-державницьких прагнень кожної групи. Вочевидь, опозиція до радянської влади була чинником зростання солідарності поміж представницями різних націй, які почувалися пригнобленими в СРСР, що, власне кажучи, помічали ті, хто таких поглядів не поділяв: Руфь Тамаріна, наприклад, звернула увагу, що антирадянські настрої цих людей часом нагадували їй [антифашистські] настрої часів німецької окупації [33, с. 150].

Найвищим проявом солідарності жінок-політв'язнів, понад їх етнічними та національними відмінностями, стало їхнє єднання у відстоюванні власної гідності під час табірних страйків-повстань у 1953—1954 роках. Особливо помітною була солідарність поміж жінками, які поділяли націоналістичні погляди та зазнали репресій на цьому ґрунті. Учасниці повстань згадують жінок інших національностей (литовки, латишки, естонки, білоруски, грузинки, єврейки), з якими разом українки відстоювали право і можливість залишатися людьми [5, с. 190—191; 7, с. 7]. Характерно, що жінки пригадують бажання представниць різних націй краще зрозуміти одна одну, навзаєм пізнати традиційну культуру — вони навчалися народних пісень, розказували історію свого краю, довідувалися про звичаї тощо [5, с. 166; 7, с. 7].

Після смерті Сталіна становище ув'язнених в ГУЛАГу в громадян інших держав суттєво змінилося: їхні справи почали переглядати в першу чергу, тимчасово ізолюючи іноземців від решти в'язнів; відтак їх звільняли та репатріювали за межі СРСР. Таким чином на середину березня 1955 р. у таборах не залишилося іноземців [28, с. 627]. У жіночих мемуарах знаходимо спогади про ті події, з яких зрозуміло, яким чином світ довідувався про нелюдське становище в'язнів ГУЛАГу: «Несподівано почали викликати в спецчастину всіх іноземців, уточняли їхнє місцепроживання до арешту і запитували, хто куди б хотів поїхати. З такою новиною прийшла до мене [німкеня] Юліана. Їх перестали водити на роботу, ходили чутки, що відправлятимуть на батьківщину. Німкені, польки, мадярки, чешки, словачки, румунки, австрійки чекали цього з дня на день (...). Незабаром відправляли іноземців. Усім їм видали нове взуття і одяг. Юліана прийшла до мене попрощатись. Сказала, що (...) всім розповість про нас і умови, в

яких ми знаходимось...» [21, с. 310]. Одна з таких німкенів Валлі Шліс після повернення на батьківщину написала розлогого листа до Союзу Українок Америки, докладно розповівши у ньому про долю українських невольниць ГУЛАГу, з якими їй кілька років довелося провести у таборах і яким вона, власне, пообіцяла донести світові правду [37; 38; 39].

Цілком очевидно, що взаємини у національних земляцтвах не були (і не могли бути у тих обставинах) такими безпроблемними, як їх найчастіше описують мемуаристи. З уривчастих свідчень стає зрозуміло, що сама приналежність до однієї національної групи далеко не завжди гарантувала співчуття, лояльність та солідарність поміж жінками. З гіркою розмірковує колишня невольниця про ворожість серед українок, зумовлену конкуренцією за роботу на швейній фабриці, яку вона зазнала в одному з таборів Мордовії: «Я вже не раз думала над цим (...): чому українці такі недружні... Поляк, литовець, єврей, якщо десь може влізти на легшу роботу, підтягує всіма силами своїх одноплемінників, щоби і їм якось полегшити той тягар. А в нас українець виліз десь з біди трошки, другому не дасть вибратись, зіпхає його ще нижче, щоби той йому не завадив» [14, с. 154, 116]. Якоїсь ідеальної солідарності та безпроблемних взаємин не було й у середовищах інших національних спільнот ГУЛАГу, як засвідчують дослідження про табірне повсякдення. Серед польок знаходилися ті, хто не відповідав ідеальному образу польської жінки (ішли на співпрацю з адміністрацією тощо) і чию поведінку інші польки засуджували [44, с. 212—215]. Серед литовок траплялися крадіжки їжі, одягу і особистих речей, доноси, наклепи заради особистої вигоди [43, с. 55—56]. Отже, можемо обгрунтовано припустити, що у тих вкрай скрутних обставинах негідні вчинки були властиві різним в'язням безвідносно до їхньої національності.

Висновки

Національна приналежність була важливим фактором творення неформальних соціальних структур у середовищі в'язнів ГУЛАГу. Невольниці об'єднувалися у національні земляцтва-спільноти, творили мережі взаємопідтримки задля виживання, зберігаючи певну дистанцію з іншими етнічними групами. Одним із завдань ГУЛАГу була цілковита

ізоляція в'язнів від решти суспільства, розірвання будь-яких усталених контактів, позбавлення зв'язку зі звичним соціальним середовищем, як передумова руйнування особистості в'язня. Налагодження (незаконних) каналів комунікації поміж в'язнями всередині системи ГУЛАГу та встановлення зв'язку з батьківщиною за допомогою листування давало змогу не лише подолати почуття ізольованості та самотності, але й підтримувати існування нації і як реальної (українська діаспора в ГУЛАГу), і як уявної (українці загалом) спільноти. Національна свідомість та згуртованість дозволяли українським невольницям розвивати солідарність на цьому ґрунті, жінки підтримували одна одну морально та матеріально, спільно долаючи труднощі та протидіючи руйнівному впливу на них таборового режиму. Попри міжетнічні упередження та конфлікти, жінкам часто вдавалося налагодити мирні чи навіть дружні стосунки з представницями інших націй. Інколи на ґрунті спільного протистояння репресивній системі у жінок розвивалося почуття спорідненості їхньої (жіночої і національної) долі та солідарності понад національними відмінностями, найвищим проявом якого стала спільна участь жінок у таборових повстаннях 1953—1954 років.

1. Інтерв'ю з Анною Іваницькою (1925 р. н.), записане у серпні 2009 / Архів Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору». — Ф. 1. — Оп. 1. — 56 арк.
2. Інтерв'ю з Дарією Гусяк (1924 р. н.), записане у липні 2009 р. / Архів Меморіального музею «Територія терору». — Ф. 1. — Оп. 1. — Арк. 29. — 33 арк.
3. Інтерв'ю з Ольгою Годяк (1925 р. н.), записане у серпні 2009 // Архів Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору». — Ф. 1. — Оп. 1. — 22 арк.
4. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон ; пер. з англ. В. Морозова. — Київ : Критика, 2001. — 272 с.
5. В намисті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць норильського повстання 1953 року / упоряд. Іван Кривуцький та ін. — Львів : Манускрипт, 2009. — 276 с.
6. Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі / Омеляна Войцехович-Рафальська // Наше життя. — 1992. — № 2. — С. 7—9.
7. Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі / Омеляна Войцехович-Рафальська // Наше життя. — 1992. — № 3. — С. 5—11.

8. *Вронська Т.* Сталінська гендерна політика у добу «великого терору» (1937—1938 рр.) / Тамара Вронська // *Зархів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ.* — 2009. — № 32. — С. 137—175.
9. *Вронська Т.* Упокронення страхом: сімейне заручництво в каральній практиці радянської влади (1917—1953 рр.) / Тамара Вронська. — Київ : Темпора, 2013. — 624 с.
10. *Гаген-Торн Н.И.* Мемога / Нина Ивановна Гаген-Торн. — Москва : Возвращение, 1994. — С. 144.
11. *Гинзбург Е.* Крутой маршрут. Хроника времен культуры личности / Евгения Гинзбург. — Москва : Советский писатель, 1990. — 603 с.
12. *Епллбом Е.* Історія ГУЛАГу / Енн Епллбом ; пер. з англ. А. Іщенко. — Київ : Києво-Могилянська Академія, 2006. — 512 с.
13. *Закидальська А.* Інтинські сніговії: докум. повість, публіц. / Анастасія Закидальська. — Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2014. — 244 с.
14. *Заячківська-Михальчук Г.* Заручниця імперії (спогади політ'язня) / Ганна Заячківська-Михальчук. — Львів : ПП Сорока, 2009. — 204 с.
15. *Земсков В.Н.* ГУЛАГ (історико-соціологічний аспект) / В.Н. Земсков // *Соціологіческие исследования.* — 1991. — № 6. — С. 10—11.
16. Історія однієї фотографії : спроба самопрезентації / упоряд., ред., вступ. ст. Галина Дацюк. — Київ : Спадщина, 2007. — 224 с.
17. *Карванська-Байляк А.* Во ім'я Твое (Мережане життям) / Анна Карванська-Байляк. — Варшава : Український Архів, 2000. — 440 с.
18. *Кісь О.* Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті / Оксана Кісь // *Український історичний журнал.* — 2016. — № 3.
19. *Кісь О.* Релігійні практики українок-політ'язнів у ГУЛАГу / Оксана Кісь // *Карпати: людина, етнос, цивілізація.* — 2016. — № 6.
20. *Кісь О.* Творчість українських жінок-політ'язнів у ГУЛАГу / Оксана Кісь // *Народна творчість та етнологія.* — 2016. — № 3.
21. *Коханська Г.* З Україною в серці: спогади / Галина Коханська // *Літопис УПА.* — Т. 9. — Львів ; Торонто : Літопис УПА, 2008. — 402 с.
22. *Максимова Л.А.* Материнство в лагерьх ГУЛАГа / Л.А. Максимова // *Гендерная теория и историческое знание: Материалы. Международной научно-практической конференции / отв. ред. А.А. Павлов.* — Сыктывкар : Сыктывкарский государственный университет, 2003. — С. 80—83.
23. *Мешко Оксана.* Не відступлюся!: До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Оксана Мешко. — Харківська правозахисна група; упоряд. В.В. Овсієнко, О.Ф. Сергієнко. — Харків : Права людини, 2005. — 344 с.
24. Нескорена Берегиня: Жертви московсько-комуністичного терору ХХ століття. Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО) / упоряд. Б.О. Гордасевич ; ред. Г.Л. Гордасевич, Ю. Зайцев. — Торонто ; Львів : Піраміда, 2002. — 280 с.
25. *Паньків М.* Теофілія: Про Теофілію Бэзову-Федорів-Стахів. Спогади / Марія Паньків. — Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2009. — 192 с.
26. *Пилявець Ю.Г.* Каторга ву СРСР (1943—1954 рр.): табори, контингент, умови утримання та праці політв'язнів / Ю.Г. Пилявець, Р.І. Пилявець // *Український історичний журнал.* — 2011. — № 2. — С. 91—105.
27. *Позняк (Скрипюк) Г.* Мені було 19: Автобіографічна розповідь / Ганна Позняк (Скрипюк). — Київ : Києво-Могилянська Академія, 2001. — 124 с.
28. *Полян П.* Иностранцы в ГУЛАГЕ: советские репрессии против иностранноподанных / Павел Полян // *Россия и ее регионы в XX веке: территория — расселение — миграции / отв. ред. П.М. Полян, О.Б. Глезер.* — Москва : ОГИ, 2005. — С. 617—630.
29. *Похило І.* Модерністська концепція Бенедикта Андерсона формування національних держав у Європі / Ірина Похило // *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.* — Серія № 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. — Вип. 4. — Київ : Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. — С. 37—42.
30. *Рогинский А.* «Аресту подлежат жены...» / А. Рогинский, А. Даниэль // *Узницы «АЛЖИРа»: Список женщин-заключенных Акмолинского и других отделений Карлага.* — Москва : Звенья, 2003. — С. 6—30.
31. *Слободян-Ковалюк О.* За Україну! За її волю! / Олександра Слободян-Ковалюк. — Коломия : Вік, 2010. — 144 с.
32. *Суровцова Н.* Спогади / Надія Суровцова. — Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. — 431 с.
33. *Тамарина Р.М.* Такая планида, или Зарубки на «Щепке» / Руфь Мееровна Тамарина. — Томск : Водолей, 2002. — 320 с.
34. Усна жіноча історія. Повернення / за ред. Галини Дацюк. — Київ : Жіночий Центр «Спадщина», 2003. — 273 с.
35. *Чеснокова О.И.* Женский опыт ГУЛАГа в советской истории 1930—1950-х годов / О.И. Чеснокова // *Женщины в истории: возможность быть увиденными: сборник научных статей / под ред. И.Р. Чикаловой.* — Минск : БГПУ им. Максима Танка, 2001. — С. 189—193.
36. *Шаповалова В.* Сестренки, мамки, дамки: тема насилья в женских лагерных мемуарах / Вероника Шаповалова // *Бытовое насилье в истории российской повседневности (XI—XXI вв.).* — Санкт-Петербург : ЕУ СПб., 2012. — С. 142—163.
37. *Шліс В.* Неділя у Воркуті / Валлі Шліс // *Наше життя.* — 1956. — № 9. — С. 6—9.
38. *Шліс В.* Пошта у Воркуті / Валлі Шліс // *Наше життя.* — 1956. — № 10. — С. 7.

39. Шліс В. Різдво у Воркуті / Валлі Шліс // Наше життя. — 1957. — № 1. — С. 4.
40. Barnes S.A. Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society / Barnes Steven A. — Princeton University Press, 2011. — 368 p.
41. Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery — U.S.S.R / Martha Chyz. — Toronto : SUZERO ; New York : DOBRUS, 1962. — 176 p.
42. Cormos G. Women Humiliated in the Romanian Communist Prison / Gratian Cormos // The Scientific Journal of Humanistic Studies. — 2009. — Vol. 1 (1). — P. 72—75.
43. Davoliute V. Deportee Memoirs and Lithuanian History: The Double Testimony of Dalia Grinkeviciute / Violeta Davoliute // Journal of Baltic Studies. — 2005. — Vol. 36 (1). — P. 51—68.
44. Jolluck K.R. Exile and Identity: Polish Women in the Soviet Union During World War II / Kathrine R. Jolluck. — Pittsburgh : University of Pittsburgh Press, 2002. — 356 p.
45. Lazda M. Women, Nation, and Survival: Latvian Women in Siberia 1941—1957 / Mara Lazda // Journal of Baltic Studies. — 2005. — Vol. 36 (1). — P. 1—12.
46. Mason E. Women in the Gulag in the 1930s / Emma Mason // Women in the Stalin Era / ed. by Melanie Ilić. — New York : Palgrave, 2001. — P. 131—150.
47. Shapovalov V. Introduction / Veronica Shapovalov // Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons / transl. and ed. by Veronica Shapovalov. — New York : Rowman and Littlefield Publishers, 2001. — P. 1—17.
48. Гриценко В. Женское лицо ГУЛАГа: Как на Мертвой дороге росло население СССР / В. Гриценко, В. Калинин // Новая Газета. — 8 апреля 2009. — № 36 [электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/data/2009/036/33.html>.
49. Виртуальный музей ГУЛАГа [электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.gulagmuseum.org>.
50. Виртуальный музей ГУЛАГа [электронный ресурс]. — Режим доступа: http://gulag—museum.org.ua/ua_terebovlia/exro/mishok.htm.
51. Кузин В. Женщины ГУЛАГа / В. Кузин // Грани эпохи: этико-философский журнал. — 2007. — № 32 [электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ethics.narod.ru/articles7/3210.htm>.

Oksana Kis

NATION AS AN IMAGINED
AND A REAL COMMUNITY
IN THE EXPERIENCES
OF THE UKRAINIAN WOMEN
POLITICAL PRISONERS OF THE GULAG

The role of national belonging in everyday's lives of the Gulag political prisoners in the 1940—1950s remains understudied. This article is based on the analysis of personal testimonies produced by the Ukrainian women former prisoners of the Gulag. It reveals a significance of national groupings as informal networks of mutual help. Forms and methods of preserving national identity through establishing communication channels among Ukrainian prisoners inside the system as well as correspondence with their homelands are explored. Complexity of interethnic relations amongst the convicts is discussed as well.

Keywords: Gulag, Ukrainian women, ethnicity, national community, solidarity.

Оксана Кись

НАЦИЯ КАК РЕАЛЬНОЕ
И ВООБРАЖАЕМОЕ СООБЩЕСТВО
В КОНТЕКСТЕ ЖЕНСКОГО ОПЫТА
УКРАИНОК-ПОЛИТЗАКЛЮЧЕННЫХ ГУЛАГА

Роль национальной принадлежности в повседневной жизни политзаключенных ГУЛАГа в 1940—1950-х гг. остается малоизученной страницей истории сталинизма. В статье на основе анализа личных воспоминаний украинок — бывших узниц ГУЛАГа — раскрыто значение национальных землячеств как неформальных сетей взаимной поддержки, представлены способы и формы поддержания национальной идентичности через установление коммуникации среди украинцев внутри системы ГУЛАГа и переписку с родной, показано неоднозначность межэтнических отношений среди заключенных.

Ключевые слова: ГУЛАГ, украинская женщина, этничность, национальное сообщество, солидарность.